

УДК 81'42

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСУ І ТВОРУ

У статті здійснюється порівняльний аналіз тексту, дискурсу і твору. Визначаються диференційні ознаки цих понять, описуються найсучасніші підходи до вивчення основних категорій лінгвістики мовлення.

Ключові слова: аналіз компаративний, дискурс, діяльність комунікативна, лінгвістика мовлення, мовлення, словесне ціле, твір, текст.

Постановка проблеми. Прикметою мовознавчої науки ХХІ століття є те, що традиційні підходи, з їх тяжінням до описовості, абстрагування від мовця і мовлення загалом, з часом поступилися вивченню динамічних лінгвальних аспектів. Наразі межі семантичного простору мовної одиниці стали визначатися не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою тексту, його композицією і структуруванням, внутрішнім контекстом і підтекстом, ситуацією мовного спілкування тощо. Не зважаючи на те, що розквіт так званої «лінгвістики мовлення» (за Р.Бартом) припадає ще на 60-70 роки минулого століття, і досі у наукових колах точаться дискусії щодо окреслення ключових понять людської комунікації.

Аналіз наукових праць. Ретельне вивчення наукових джерел з окресленої проблеми засвідчило: на теренах науки за останні роки з'явилася низка праць, в яких їх автори: 1) визначають поняття тексту, дискурсу і твору (Д.Х. Баранник, Р.Барт, Ф.Бацевич, Л.А. Новиков); 2) окреслюють коло загальних питань дискурсу (В.І. Карасик); 3) вивчають проблеми тексту в лінгвістиці, журналістиці, філології та інших гуманітарних науках (М.Бахтін, В.В. Різун); 4) описують дискурс як когнітивно-комунікативний феномен (Л.Р. Безугла, Є.В. Бондаренко, П.М. Донець та ін.); 5) актуалізують питання

кореляції понять «дискурс» і «текст» (Н.А. Вовк, О.В. Єрофєєва, А.І. Кудлаєва), «дискурс» і «концепт» (Г.Г. Слишкін); 6) підносять проблему вивчення тексту як об'єкта лінгвістичного дослідження (І.Гальперин); 7) ведуть мову про розмежування підходів до вивчення тексту з позицій лінгвістики тексту та інтерпретації тексту (Т.В. Лук'янова); 8) зосереджують увагу на побудові тексту, його граматиці (Л.М. Лосєва, А.І. Мамалига, О.І. Москальська); 9) вивчають теоретичні питання комунікації і тексту (В.В. Різун, А.І. Мамалига, М.Д. Феллер); 10) студіюють окремі аспекти художнього тексту (словесного твору) (Л.В. Бублейник, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, С.Я. Єрмоленко, І.І. Ковалик, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, В.О. Сиротіна). Виникла навіть галузь мовознавства (а точніше, філології) – мова художніх творів, мова художньої літератури. Натомість відсутні розвідки, в яких водночас зіставлялися б поняття тексту, дискурсу і твору.

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз ключових категорій лінгвістики тексту: «текст», «твір», «дискурс».

Поняття «дискурс» уперше вжив бельгійський лінгвіст Е.Бюїссанс, який включив до сосюрївської дихотомії мови і мовлення третій елемент: «langue – discours – parole». Вказаний термін уживався тоді в англо-американській та французькій наукових літературах для позначення мовлення, тексту загалом. На це вказує й етимологія слова (пор.: франц. «discours» – мовлення, виступ, промова). Такі дослідники, як З. Харріс, М. Фуко, Т. ван Дейк та ін. внесли чимало ідей в опрацювання вказаного феномена. Поява нового наукового підходу була спричинена намаганням учених не сприймати мовлення і продукт його витворення – текст – тільки через граматичні категорії, зосереджуючись винятково на структурі речення, а звертатися до соціокультурних ситуацій, ментальних особливостей учасників комунікації, правил та стратегій створення і розуміння тексту. Цього загального напрямку дотримувалися чимало відомих зарубіжних і вітчизняних лінгвістів, кваліфікуючи його як мовлення, невіддільне від того, хто говорить (Е.

Бенвеніст, М. Бахтін, Джонсон-Лейрд, Ю. Степанов, М. Мінський, Р. Водак) [9, 55-70]). Тривалий час поняттєвий діапазон терміна «дискурс» був широкий. Найглибше вдалося охарактеризувати вказаний діапазон, на наш погляд, представнику французької школи аналізу дискурсу П. Серіо, визначивши його як: 1) еквівалент поняття «мовлення», тобто будь-яке конкретне висловлювання; 2) одиницю, що за розмірами більша, ніж фраза; 3) одиницю, яка враховує вплив висловлення на адресата відповідно до мовленнєвої ситуації; 4) основний тип висловлення, що відбувається у формі бесіди; 5) мовлення з позиції мовця напротивагу розповіді, яка не враховує вказану позицію; 6) вживання одиниць мови, їх мовленнєву актуалізацію; 7) соціально або ідеологічно обмежений тип висловлювання, властивий певному виду соціуму; 8) теоретичний конструкт, призначений для досліджень витворення тексту [8, 26-27]. Т. ван Дейк визначав дискурс як складне комунікативне явище, яке містить крім тексту, ще й екстралінгвістичні чинники (знання про світ, думки, настанови адресата), необхідні для розуміння тексту. О. Ворожбитова звертає увагу на те, що термін «дискурс» варто вживати під час аналізу діалогу і полілогу, живого мовлення, продукованого в усній формі, а також при розгляді тексту як продукту мовленнєвої діяльності в соціокультурному і психолінгвістичному контекстах [5, 219]. Н.Д. Арутюнова кваліфікує дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними - прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. чинниками; як мовлення, «занурене у життя» [1, 136-137]. Професор Ф.С. Бацевич подає таку дефініцію дискурсу – це «тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, письмову, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування, має своїм результатом

формування різноманітних мовленнєвих жанрів» [3, 138]. Як когнітивно-комунікативне явище дискурс репрезентовано у колективній монографії представників харківської лінгвістичної школи (Л.Р. Безугла, Є.В. Бондаренко, П.М. Донець та ін.) [4]. Незважаючи на те, що поняття «дискурс» використовується мовознавцями в різних значеннях, спільним є те, що він пов'язаний з комунікацією, сукупністю мовленнєво-мисленнєвих дій мовців, а також з пізнанням, осмисленням і презентацією світу. Останнє надало підстав ототожнювати його з усіма наявними виявами комунікації в суспільстві, правилами спілкування, способами викладу та втілення прагматичної мети мовців. Дехто із сучасних учених ототожнює дискурс із предметом дослідження різних наук. Нині існує практика сприймання дискурсу як вияву культурної комунікації, етнокультурних особливостей мовлення, культурно-історичних особливостей спілкування. Поняття дискурсу подекуди асоціюється з типами та формами мовлення, принципами побудови повідомлення, його риторикою, характеристиками мовлення окремої людини і груп людей. Розглядають дискурс і як функціональний стиль, різновид мовлення [3, 137-138].

Узявши до уваги досвід компаративного аналізу понять «текст» і «дискурс», здійсненого Н. Арутюною, Ф. Бацевичем, Є. Бондаренко, Л. Безуглою, Н. Вовк, О. Ворожбитовою, Є. Єрофєєвою, В. Карасиком, О. Кубряковою, О. Кудлаєвою, О. Морозовою, Г. Слишкіним, В. Чернявською, І. Шевченко та ін., констатуємо: 1) текст є вториннішим, натомість дискурс – первиннішим. З часом він стає текстом, хоча адресат може знову перетворити його на дискурс, збагативши життєвою ситуацією тощо; 2) текст – це ніби «застиглий» дискурс, який «зупинили», вилучили обставини, учасників комунікації з їх психічними, когнітивними, соціальними особливостями, часом, місцем, обставинами спілкування. Дискурс - містить контекст, тобто живі обставини спілкування, учасників з їх психічними, когнітивними, соціальними особливостями, часом, місцем і под.; 3) текст - одиниця

лінгвістичного аналізу, складається з речень, дискурс – елемент комунікативного аналізу, складається з висловлювань, які об'єднують і самі речення, і соціальний контекст їхнього використання; 4) текст - одиниця лінгвальна, дискурс - одиниця соціолінгвальна, інтерактивна і трансактивна; 5) текст - предикативна одиниця, дискурс - мовленнєва дія, або мовленнєвий акт; 6) у текстові не виявляються паралінгвістичні засоби (окрім усних текстів), у дискурсі паралінгвістичні засоби виявляються повною мірою; 7) текст - одиниця статична, дискурс – динамічна; 8) текст – є фрагментом дискурсу, його елементарною базовою одиницею, складником, дискурс - континуумом, корпусом текстів, об'єднаних сферою знань, часовим періодом, предметом, спільною темою; 9) у текстові, на протилежному дискурсу, постійний склад комунікантів; 10) текст є результатом мовленнєвої діяльності, дискурс - самою мовленнєвою поведінкою, процесом протікання комунікації; 11) процес витворення і розуміння тексту не синхронізовані, натомість породження і розуміння дискурсу синхронізовані; 12) за текстових обставин відсутній контакт між адресантом і адресатом, оскільки текст є результатом, посередником такої взаємодії, у дискурсі такий контакт наявний; 13) текст - вужче поняття, аніж дискурс; 14) текст – дискретний, дискурс - не дискретний.

Спираючись на ідеї Р. Барта, В.О. Лукіна, І.М. Кочан, В. Різуна та ін., розмежовуємо поняття «текст» і «твір», які часто в науковій літературі вживаються як синоніми. Щодо цього слушно зауважує представник Тартурської лінгвістичної школи Ю. Лотман: «текст і художній твір – не одне й те ж. Текст – один із компонентів художнього твору, але художній ефект виникає із зіставлення тексту із складним комплексом життєвих та ідейно-естетичних уявлень» [3]. Французький семіолог Р. Барт у праці «Від твору до тексту» так само веде мову про те, що названі вище поняття не є тотожними, хоча при цьому зазначає: «Марна будь-яка спроба реального розмежування твору і тексту» [2, 380]. Традиційно лексема «твір» уживається

у контекстах з прикметниками: класичний, шкільний, художній, словесний, поетичний, драматичний, епічний, музичний, архітектурний, літературний, службовий, релігійний тощо. По-суті, твір і текст мають різне походження, різну історію, різні правила оформлення, хоч вони взаємно впливають один на одного. Необхідно усвідомлювати одну парадоксальну річ: текст – це штучна перешкода між автором і читачем. Тому існує проблема: як зробити так, щоб цей бар'єр ставав меншим, щоб форма тексту не заважала діалогові між автором і читачем. Уявлення про твір як самостійну, абстраговану від автора змістову систему, – річ відносна, це продукт абстрагування, відриву результатів розумової діяльності людини від неї ж. Такий відрив був можливим тільки завдяки двом відчуженням твору від автора, пов'язаним із виникненням письма і друку. Текст, на наш погляд, і є формою відчуження твору від автора. У вигляді тексту твір набуває відносної автономності і самостійного побутування. Семантикою тексту завжди є твір. Через це склалася традиція ототожнювати текст із твором і не бачити між ними суттєвої різниці. У деяких випадках ця різниця буває і не принциповою, скажімо, коли мова йде про актуальність теми твору і тексту, про їх тематичну класифікацію, фактаж тощо. Твір як ментальна проекція автора в ту чи іншу мить його життя та пізніше оформлений у фізичний носій – текстовий відповідник твору може існувати без тексту (маємо на увазі життя твору в думках автора). До того ж, текст не завжди є фіксацією твору. Так, скажімо, тексти-переліки технічних характеристик, добірка слів у виданнях-практикумах як один із різновидів вправ на закріплення правопису, на наш погляд, не можна назвати творами, а лише текстами. Професор Лукін В.О. визначає твір як «зміст, який витворюється читачем під час сприймання тексту і який зумовлений не тільки самим текстом, а й життєвим досвідом одержувача, культурним середовищем, смаком, ідеологією... Твір може бути визначений як текст мінус зв'язність» [7, 251]. Тож, узагальнимо вищевикладене: 1) текст не є естетичним витвором, а графічно-знаковою

фіксацією твору, натомість твір - це витвір, результат мовленнєво-творчої діяльності людини (автора), що вербально утілюється у тексті; 2) текст створюється за правилами користування знаковими системами, які використовуються людьми для фіксації творів, тоді як твір - законами мовленнєвої діяльності людини; 3) текст - це структура, твір - структуроутворювальний процес; 4) текст - пасивний об'єкт, твір - не об'єкт, а робота, гра; 5) текст - сукупність замкнених у собі знаків, наділених смислом, який можна відтворити, твір - простір, де заздалегідь окреслені лінії смислових зсувів; 6) рівнем тексту є не значення, а означувальне, в семіотичному сенсі цього слова; рівнем твору є значення; 7) текст виходе за межі конкретного традиційного літературного твору, наприклад, текст життя, тоді як твір не виходе за свої межі; 8) текст - це штучний бар'єр між автором і читачем, у творі така дистанція не існує; 9) текст - це форма відчуження твору від автора, тоді як у творі автор є конкретною людиною, яка співвідноситься з реальною дійсністю; 10) текст має власну систему засобів вираження й актуалізації його семантики (гарнітура, стиль, кегель, розрядка, втяжка, лінійки, колір, виділення, спеціальні архітектонічні засоби тощо), а також засобів керування читацьким сприйманням та розумінням, твір власної системи засобів керування читацьким сприйманням і розумінням, актуалізації змісту немає; 11) текст - це абстракція людського розуму, оскільки він поза написанням і читанням не існує, твір - це «матеріальний фрагмент, що займає певну частину книжкового простору (наприклад, у книгозбірні) [2, 381]»; 12) текст не є самодостатньою сутністю, твір - це цілком самодостатня словесна цілісність; 13) текст «пізнається, осягається через своє відношення до знака [2, 381]», тоді як твір «функціонує як сам знак [2, 381]»; 14) текст існує у дискурсі, а твір - у тексті; 15) текстові притаманна багатозначність, множинність сенсу, творіві це не притаманне; 16) текст має ознаки, що виражають загальні особливості його системно-структурної організації, твір таких ознак не має; 17) важливим для вивчення тексту є розкриття його одиниць

(рубрики, цитати, дати, числа, покликання тощо) та правил їх оформлення, тоді як для вивчення твору є присутнім розкриття його одиниць та правил оформлення; 18) текст - «це основа (субстрат) усіх можливих тлумачень [7, 254]», твір - проміжний підсумок інтерпретації, який постійно звіряється з текстом-носієм; 19) текст - дискретний, відносно стійкий, твір - континуальний, рухливий; 20) текст – інваріантний, твір – варіантний.

Висновки. Здійснюючи компаративний аналіз ключових понять лінгвістики тексту («текст», «дискурс», «твір»), переконалися, що між ними існує іманентний зв'язок. Середовищем існування тексту є дискурс, а простором побутування твору є текст. Текст як об'єкт літератури корелює за змістом із грою, за формою - з ритуалом, як елемент культури постає важливим інгредієнтом конвенційних канонів і традицій. У текстах водночас можуть репрезентуватися реальні та ірреальні події, зберігатися традиції минулого, шляхом домислювання і фантазування, створюватися нові моделі картин світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энц., 1990. – С. 136 - 137.
2. Барт Р. Від твору до тексту / Р. Барт // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: ЛітОпис, 1996. – С. 378 - 385.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф.С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 342 с.
4. Безугла Л.Р., Бондаренко Є.В., Донець П.М. та ін. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія / Л.Р. Безугла, Є.В. Бондаренко, П.М. Донець та ін. – Х.: Константа, 2005. – 356 с.
5. Ворожбитова А.А. Теория текста: антропоцентрическое направление : учебн. пос. / А.А. Ворожбитова – М.: ВШ, 2005. – 367 с.

6. Єщенко Т.А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. пос. для студентів ВНЗ / Т.А. Єщенко. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.

7. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. – 2-е изд. / В.А. Лукин – М.: Изд-во «Ось-89», 2005. – 560 с.

8. Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса / П. Серио. – М.: Прогресс, 1999. – С. 14 - 53.

9. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности. С. Степанов // Язык и наука конца XX века : сб. ст. – М.: РГГУ, 1995. – С. 35 - 73.

Yeschenko T.A.

CONCEPTUAL MEASUREMENTS OF TEXT, DISCOURS AND WORK

The comparative analysis of text, discours and work is carried out in the article. The differential signs of these concepts, most modern approaches, to the study of basic concepts of linguistics of broadcasting are determined.

Keywords: the analysis comparative, discours, activity is communicative, linguistics of broadcasting, broadcasting, verbal whole, text.